

Deportacje Romów do KL Auschwitz przed utworzeniem tzw. *Zigeunerlager* w świetle zachowanych dokumentów

W Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau zachowało się stosunkowo niewiele dokumentów poświadczających deportacje Romów do KL Auschwitz przed 26 lutego 1943 roku, a więc przed utworzeniem na terenie obozu Birkenau tzw. *Zigeunerlager*. W próbie ustalenia ich liczby pomocne są głównie te zespoły akt, w których odnotowywano narodowości więźniów. W wielu dokumentach pomijano jednak tę kwestię lub przypisywano Romom tylko przynależność państwową, stąd nie wszystkie archiwalia okazują się pomocne.

Istotne są częściowo ocalałe listy nowo przybyłych więźniów (*Zuganglisten*), sporządzane na podstawie wypełnianych przy rejestracji arkuszy personalnych. Listy zachowały się głównie za okres od stycznia do grudnia 1941 roku. Oprócz imienia i nazwiska, daty i miejsca urodzenia, odnotowywano w nich numer obozowy, narodowość, kategorię, do której więzień został w obozie zaliczony, oraz zawód. Wynika z nich, że Romowie byli deportowani do Auschwitz od lipca 1941 roku. Otrzymywali numery z tzw. serii ogólnej więźniów, a jako rodzaj uwięzienia (*Haftart*) wpisywano następujące skróty: *Aso. D.* (niemiecki więzień aspołeczny), *Aso. Prot.* (więzień aspołeczny z Protektoratu Czech i Moraw), *Schutzb. P.* (więzień polityczny Polak), *Schutzb. Stls.* (więzień polityczny bezpaństwowiec). Najczęściej w rubryce zawód (*Beruf*) dopisywano litery *Z*, *Zig* lub cały wyraz *Zigeuner*, co oznaczało, że więzień jest Romem¹.

Szczątkowo zachowały się wspomniane arkusze personalne (*Häftlingspersonalbogen*) wypełniane w trakcie rejestracji nowo przybyłych, w części na podstawie ich ustnych informacji. Arkusze zawierają szczegółowe dane dotyczące poszczególnych więźniów i – co istotne – wskazują narodowość. Na kilku z nich w rubryce 'rasa' odnotowano – *ar. Zig.* (aryjski Cygan)².

¹ Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau (dalej: APMA-B). *Zuganglisten*, sygn. D-AuI-2/1, t. I-V, k. 259, 264, 323, 457, 471, 472.

² APMA-B. *Häftlingspersonalbogen*, sygn. D-AuI-2/4749/34, t. 33, k. 71; t. 34, k. 92.

Pojedyncze wpisy z oznaczeniem, że więzień był Romem, odnajdujemy także w nielicznie zachowanych kartach personalnych (*Häftlings-Personal-Karten*)³ oraz w kartach zatrudnienia więźniów⁴ sporządzanych w obozowym wydziale zatrudnienia.

Kolejnym źródłem, uzupełniającym wiedzę na temat pobytu Romów w KL Auschwitz, są księgi stanów dziennych (*Stärkebücher*), które obejmują wpisy od stycznia do sierpnia 1942 roku. Odnotowywano w nich stan obozu podczas apeli porannych i wieczornych z uwzględnieniem nazwisk, numerów obozowych, kategorii, narodowości więźniów – mężczyzn zmarłych, przeniesionych, zbiegłych i zwolnionych z obozu. Istnieje kilka wpisów informujących o śmierci więźniów Romów⁵.

Pod uwagę wzięto również telegramy o ucieczkach więźniów, w których komendantura KL Auschwitz informowała Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy oraz Inspektorat Obozów Koncentracyjnych o ucieczce i zwracała się z prośbą o pomoc w poszukiwaniu zbiegłych do wszystkich tzw. wschodnich placówek policji państwowej, kryminalnej i granicznej. Kilka telegramów dotyczy ucieczek Romów⁶.

Pewne informacje znajdujemy także w kartotece więźniów bloku 11⁷ oraz w książkach ewidencyjnych obozowego aresztu tzw. książkach bunkra, zachowanych z okresu od stycznia 1941 do lutego 1944 roku⁸.

Interesujące nas, aczkolwiek bardzo nieliczne, adnotacje są również w aktach szpitali obozowych: książkach ewidencyjnych bloków szpitalnych nr 20⁹ i nr 28¹⁰ funkcjonujących w obozie macierzystym oraz w książkach roentgena¹¹. Odnotowywano w nich imię, nazwisko, numer obozowy i pierwszą literę narodowości więźniów umieszczanych w wymienionych blokach szpitalnych lub poddawanych prześwietleniom.

Po analizie wspomnianych zespołów akt okazuje się, że w każdym z nich figuruje zaledwie kilka nazwisk więźniów, przy których podano informację, iż byli to Romowie poprzez wpisy liter *Z*, *Zig* lub *Zigeuner*.

³ APMA-B. *Häftlings-Personal-Karten*, sygn. D-AuI-3a/88-407, k. 321, 505; D-AuI-3a/1365-1684, k. 278.

⁴ APMA-B. Karty wydziału zatrudnienia, sygn. D- AuI-3a/2906-3158, t. 10, k. 47.

⁵ APMA-B. *Stärkebücher*, sygn. D-AuI-3/1, t.1/2, k. 389, 425; sygn. D-AuI-3/2, t. 2, k. 38, 155.

⁶ APMA-B. Telegramy o ucieczkach, sygn. IZ-8/ Gestapo Łódź/3, t. 3, k. 32, 122; t. 4, k. 15–16.

⁷ APMA-B. Kartoteka więźniów, blok 11, sygn. D-AuI-3, k. 492, 567, 1064, 1491, 1574.

⁸ APMA-B. *Bunkerbücher*, sygn. D-AuI-3/2, t. 2, k. 14, 28.

⁹ APMA-B. Książka szpitala, blok 20, sygn. D-AuI-5/1a, t. 1, k. 56, 82, 95, 101.

¹⁰ APMA-B. Książka szpitala, blok 28, sygn. D-AuI/-5/7, t. 1, k. 80, 87.

¹¹ APMA-B. *Röntgenbücher*, sygn. D-AuI-5, t. 12, k. 42; t. 14, k. 77.

W sumie w zachowanych dokumentach w taki sposób zostało oznaczonych ponad 30 osób.

Niezwykle istotnych informacji w omawianej kwestii dostarczają wykazy transportów więźniów asocjalnych skierowanych przez policję kryminalną Protektoratu Czech i Moraw do KL Auschwitz w latach 1942–1944 (oryginały znajdują się w Státním Oblastním Archíve w Brnie). Na ich podstawie można wyliczyć, że w interesującym nas przedziale czasowym z Brna do obozu wysłano siedem transportów, w których byli również więźniowie romscy. Wszystkie przybyły w 1942 roku: 29 kwietnia, 20 maja, 17 czerwca, 14 sierpnia, 3 listopada, 7 i 23 grudnia. Ogółem przywieziono w nich 132 Romów¹². Fakt przybycia transportu 7 grudnia 1942 roku, w którym byli tylko Romowie – 60 mężczyzn i 31 kobiet, potwierdza telegram wysłany następnego dnia. Zawiera on informację, że podczas przeliczania więźniów na dworcu w Auschwitz stwierdzono brak jednego z nich – Franca Danhela (*Asozialer Tschechischer Zigeuner*)¹³. Poszukiwania nie przyniosły rezultatu.

Większą grupę Romów – 93 osoby – skierowano do KL Auschwitz, jak wynika z notatki oficera dyżurnego SS, 3 grudnia 1942 roku¹⁴. SS-Haupt-scharführer Heuger pełniący wówczas służbę zanotował wysłanie o godz. 12.00 grupy esesmanów na dworzec kolejowy w Auschwitz w celu konwojowania transportu Romów. Dalszy los tych ludzi nie jest znany. Transport nie został odnotowany w dokumentacji obozowej. Prawdopodobnie wszyscy zginęli w komorze gazowej¹⁵.

28 stycznia 1943 roku przybył do KL Auschwitz transport 515 kobiet i 1477 mężczyzn z Krakowa i innych miejscowości południowej Polski. Wśród deportowanych byli Polacy, Żydzi, Romowie. Jak ustalili autorzy publikacji *Księgi Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski południowej 1940–1944*, w tej grupie znalazło się 48 kobiet narodowości romskiej. Niestety, z powodu braku jakichkolwiek informacji, nie zidentyfikowano ponad 1200 więźniów z tego transportu. Zapewne część z nich to również byli Romowie¹⁶. Podobnie 16 lute-

¹² APMA-B. Inne zespoły, *Verzeichnisse der Transporte der Asozialen – Häftlinge aus Brünn und Prag ins Konzentrationslager Auschwitz*, sygn. IZ-28/Protektorat Kriminalpolizei – Policja Kryminalna/1, k. 5–25; J. Dębski, J. Talewicz-Kwiatkowska, *Prześladowania i masowa zagłada Romów podczas II wojny światowej w świetle relacji i wspomnień*, Warszawa 2007, s. 41.

¹³ APMA-B. Telegramy o ucieczkach, sygn. IZ-8/ Gestapo Łódź/3, t. 3, k. 122; sygn. D-AuI-1/1-278, t. 1, k. 13, 21.

¹⁴ APMA-B. Buch des Führers vom Dienst, sygn. D-AuI-1/3, k. 154.

¹⁵ J. Parcer, T. Grotum, *Analiza zachowanych dokumentów*, [w:] *Los Cyganów w KL Auschwitz-Birkenau*, Oświęcim 1994, s. 185.

¹⁶ *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski południowej 1940–1944*, F. Piper, I. Strzelecka [red.], Warszawa–Oświęcim 2002, t. III, s. 1728–1755; t. IV, s. 2383–2388.

go 1943 roku Policja Bezpieczeństwa i Służba Bezpieczeństwa skierowała do obozu 1282 osoby z dystryktu krakowskiego, w tym 51 kobiet i 14 mężczyzn narodowości romskiej. Nie udało się ustalić personaliów ponad 500 osób¹⁷.

W obydwu transportach deportowano Romów pochodzących z okupowanych ziem południowej Polski – z okolic Nowego i Starego Sącza, Mszany Dolnej, Limanowej i Nowego Targu. Zdecydowana większość z nich zginęła w obozie¹⁸.

W oparciu o zachowaną bazę źródłową i opracowania możemy przyjąć, że najniższa liczba Romów deportowanych do KL Auschwitz przed utworzeniem tzw. *Zigeunerlager* to około 370 osób. Przymuszczalnie w tym okresie do obozu skierowano więcej Romów, jednak ze względu na duże luki w dokumentacji nie jesteśmy w stanie tego zweryfikować.

Pewne wzmianki na temat pobytu Romów w KL Auschwitz w pierwszych latach istnienia obozu pojawiają się również w relacjach i wspomnieniach byłych więźniów. Na ogół więźniowie piszą o sprawach i wydarzeniach z udziałem więźniów romskich, które z określonych powodów utkwiły im w pamięci. Z nich dowiadujemy się m.in., że grali w orkiestrze obozowej, pełnili funkcje blokowych, *vorarbeiterów*, *unterkapów*:

Skrzypek Cygan, którego nazwiska nie pamiętam, pochodził z Wrocławia¹⁹. Przepięknie grał na skrzypcach, jakkolwiek zupełnie nie znał nut. Człowiek o absolutnym słuchu. Jego postać zapamiętałem jeszcze z pobytu w KL Auschwitz I w chwili, gdy przywieziono go do obozu. Jako członek komanda Bekleidungskammer byłem obecny przy przyjmowaniu jego transportu. Gdy rozebrał się do naga, z płaczem błagał, aby pozwolono pozostawić mu przy sobie skrzypce. Za nic nie chciał się z nimi rozstać. Dał niezwykłą próbkę swych możliwości: zupełnie nagi – grał jak w transie, wydobywając ze skrzypiec tkające tony. To zadecydowało, że zaraz przyjęto go do obozowej orkiestry. Był najlepszym skrzypkiem, pomimo że nie znał nut. Wystarczyło jednak, że ktoś tylko raz przegrał mu jakiś fragment, a on bezbłędnie go powtarzał. Wspomniany Cygan został przeniesiony z obozu macierzystego do Monowic, grał w orkiestrze, a nawet pełnił przez pewien czas funkcję blokowego²⁰.

¹⁷ Ibidem, t. IV, s. 2399–2408.

¹⁸ Ibidem, t. III, s. 1728–1755; t. IV, s. 2383–2407.

¹⁹ Więzień ten zapewne nazywał się Jakub Segar, przywieziony został do obozu 8 maja 1942 r. i otrzymał numer 34901. Por.: APMA-B. Zespół Oświadczenia, t. 72, k. 167, relacja Czesława Sowuli, t. 45, k. 113, relacja Ignacego Stopki.

²⁰ APMA-B. Zespół Oświadczenia, t. 76, k. 22, relacja Pawła Stoleckiego.

Przepięknie grał na skrzypcach Cygan. Czasami inny Cygan (zupełny zresztą analfabeta, pełniący funkcję vorarbeitera) tańczył stepa²¹.

W okresie mojej pracy w komandzie „Kanada” pracowali prawie wyłącznie więźniowie i więźniarki pochodzenia żydowskiego. Nie był Żydem tylko jeden z unterkapów, niemiecki Cygan²².

W relacjach pojawiają się również informacje o pobycie Romów w karnej kompanii w maju 1942 roku:

Wtedy kilku Cyganów było w karnej kompanii. Jeden z kapów szczególnie ich nie lubił. Nazywał ich „negrami” i mordował jak szczury²³.

Podczas procesu Rudolfa Hössa jeden z byłych więźniów złożył zeżnanie dotyczące uśmiercenia rodziny romskiej pod koniec 1942 lub na początku 1943 roku:

Na własne oczy widziałem całą rodzinę cygańską, składającą się z 12 osób zmarłych po zastrzykach w serce. Sam zanosilem do tragarzy kartkę, ażeby przyszli po zwłoki tych Cyganów²⁴.

Natomiast były więźniarki wspominały o pobycie kobiet romskich w obozie w Birkenau:

Na początku grudnia (najprawdopodobniej było to 5 lub 6 grudnia 1942 roku) miała miejsce w obozie kobiecym ogólna selekcja²⁵. Tą selekcją kierował SS-Obersturmführer Schwarz. [...] Musiałśmy przejść przed nim z wyciągniętymi rękami, a on dawał znaki na lewo lub prawo. Jak sobie przypominam, zostało poddanych selekcji około 18000 kobiet, wśród nich były również Cyganki²⁶.

Pamiętam w każdym razie to, że przy baraku więźniarki wzniciły ognisko, na którym czeskie Cyganki [...] piekły ziemniaki. [...] Rano następnego dnia, a była to niedziela 6 grudnia 1942 roku, zaprowadzono nas ponownie do jakiegoś drewnianego baraku²⁷.

²¹ APMA-B. Zespół Oświadczenia, t. 88a, k. 156, relacja Mieczysława Piłata.

²² APMA-B. Zespół Oświadczenia, t. 99, k. 27, relacja Szymona Zajdowa.

²³ APMA-B. Zespół Oświadczenia, t. 132, k. 50, relacja Augusta Kowalczyka.

²⁴ APMA-B. Proces Hössa, t. 17, k. 79, relacja Stefana Markowskiego.

²⁵ Selekcja w obozie kobiecym w Birkenau odbyła się 5 grudnia 1942 r., do komór gazowych wywieziono wówczas około 2000 więźniarek. Por.: D. Czech, *Kalendarz wydarzeń w KL Auschwitz*, Oświęcim 1992, s. 292.

²⁶ APMA-B. Zespół Oświadczenia, t. 7, k. 1048, relacja Dagmar Ostermann.

²⁷ APMA-B. Zespół Oświadczenia, t. 99, k. 107, relacja Vlasti Kladivovej.

W dniu 12 grudnia 1942 roku w nocy przybyliśmy na rampę kolejową w Oświęcimiu. Tu po wylądowaniu z wagonów rozdzielono nas według płci i popędzono do obozu w Brzezince. Kobiety i dziewczynki zaprowadzono do obozu Bia. [...]. Blok oznaczony był nr 21. [...] w bloku były również Żydówki i Cyganki²⁸.

Reasumując, Romowie, zarówno kobiety, jak i mężczyźni, byli deportowani do KL Auschwitz od 1941 roku, pochodzili głównie z okupowanych ziem polskich, Protektoratu Czech i Moraw oraz III Rzeszy. W obozie otrzymywali numery z serii ogólnej. Po utworzeniu w Birkenau tzw. *Zigeunerlager* niektórzy z nich zostali tam przeniesieni. Większość nie przeżyła pobytu w obozie.

---

²⁸ APMA-B. Zespół Oświadczenia, t. 32, k. 19, relacja Stefanii Rojek.